WSTĘP

„W Ukrainie regiony mają znaczenie”[1]. Teza, że Ukraina jest zróżnicowana regionalnie oraz że to jedna z najważniejszych cech tego państwa, występuje w niemal każdej publikacji poświęconej współczesnej Ukrainie. Pojawia się ona zarówno w pracach naukowych, jak i w dyskursie publicystycznym. Ma też różną postać i jakość: od głębokich, wieloaspektowych analiz opartych na narzędziach metodologicznych nauk humanistycznych i społecznych do stereotypów i propagandowych tez mających instrumentalne zastosowanie polityczne. Przekaz, że Ukraina jest państwem niespójnym, wręcz „sztucznym”, w 2014 r. został użyty jako broń w hybrydowej wojnie Rosji przeciw niej: posłużył jako narzędzie dla oderwania Krymu i części Donbasu oraz dla prób zagarnięcia kilku innych obszarów, w tym obwodu odeskiego, mikołajowskiego i chersońskiego.

W 2007 r. w dyskusji o tożsamościach regionalnych Ukrainy niemiecka badaczka Europy Wschodniej Kerstin Zimmer sformułowała postulat:

> Nadszedł czas, by pisać więcej o Południu i Centrum Ukrainy, tym bardziej że regiony te tak długo pozostawały poza zasięgiem uwagi. Możliwe, że stało się tak dlatego, ponieważ ich fenomen nie jest tak wyrazisty, jak w przypadku Lwowa i Doniecka[2].

---

[1] H. Nemyria, *Regional Identity and Interests: The Case of Eastern Ukraine*, w: *Between Russia and the West: Foreign and Security Policy of Independent Ukraine*, red. K.R. Spillmann, A. Wenger, D. Müller, Bern 1999, s. 303. Zob. też: L.W. Barrington, E.S. Herron, *One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences*, „Nationalities Papers” 2004, vol. 32, no. 1, s. 54; O. Myshlovska, U. Schmid, T. Hoffman, *Introduction*, w: *Regionalism Without Regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogenity*, red. U. Schmid, O. Myshlovska, Budapest – New York 2019.

[2] K. Zimmer, w: *Rehional'ni identyčnosti v sučasnij Ukraïni ta metody ïch vyvčennja*, w: *L'viv-Donec'k: social'ni identyčnosti v sučasnij Ukraïni*, red. Ja. Hrycak, A. Portnov, V. Susak, „Ukraïna Moderna” specijal'nyj vypusk, 2007, s. 21 (wszystkie tłumaczenia z języków obcych na polski – Grzegorz Skrukwa, jeśli nie zaznaczono inaczej).

Po wydarzeniach 2014 r. postulat ten jest jeszcze bardziej aktualny. W 2022 r. amerykański badacz polityki ukraińskiej i relacji rosyjsko-ukraińskich Paul D'Anieri napisał:

> Podczas gdy literatura na temat regionalizmu jest ogromna, literatura na temat samych regionów jest znacznie mniejsza i koncentruje się na kilku najbardziej znanych przypadkach, takich jak Krym, Donbas […] i Galicja. Centralna Ukraina traktowana jest w dużej mierze jako rezydualna kategoria Kijowa, podczas gdy częściom Wschodu innym niż Donbas poświęca się stosunkowo niewiele uwagi, podobnie jak częściom Południa innym niż Krym[3].

Celem niniejszej pracy jest rekonstrukcja i interpretacja procesów politycznych oraz tożsamościowych na Południu Ukrainy w kontekście ogólnokrajowego procesu kształtowania się niepodległej Ukrainy jako państwa narodowego.

Pod pojęciem Południa będzie tu rozumiany obwód odeski, mikołajowski i chersoński oraz Krym z Sewastopolem. Tak rozumiane Południe jest jednym z czterech wielkich regionów Ukrainy w podziale zaproponowanym w 1992 r. przez kanadyjskiego politologa i ukrainoznawcę Dominique'a Arela, szeroko stosowanym w badaniach tego kraju[4].

Chronologiczną cezurą początkową jest rok 1990, w którym na Południe dotarło ożywienie polityczne, odbyły się przełomowe, częściowo wolne wybory do Rady Najwyższej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej oraz zostały wyłonione nowe władze obwodów. Za cezurę końcową przyjęto jesień 2013, uznając, że początek rewolucji godności (Euromajdanu) otwiera nowy okres dziejów najnowszych Ukrainy. Te ramy odpowiadają zdefiniowanemu przez Tadeusza Andrzeja Olszańskiego „krótkiemu ćwierćwieczu" niepodległości, z dodatkiem dwóch lat je poprzedzających[5].

We wszystkich jednostkach podziału administracyjnego Ukrainy, z wyjątkiem Autonomicznej Republiki Krym i Sewastopola, bezwzględną większość stanowią osoby deklarujące się jako Ukraińcy. Zróżnicowanie regionalne kraju nie wynikało z wieloetniczności (rzekomej „rosyjskości" niektórych regionów), ale z różnic politycznych i tożsamościowych wśród osób o ukraińskiej tożsamości, a te różnice z kolei były skutkiem odmien-

---

[3] P. D'Anieri, *Introduction*, w: *Ukraine's Outpost. Dnipropetrovsk and the Russian-Ukrainian War*, red. T. Kuzio, S.I. Zhuk, P. D'Anieri, Bristol 2022, s. 1.

[4] L.W. Barrington, E.S. Herron, op. cit., s. 57. Na temat różnych koncepcji zróżnicowania regionalnego Ukrainy współczesnej zob. rozdział 2.6 niniejszej pracy.

[5] T.A. Olszański, *Ćwierćwiecze niepodległej Ukrainy. Wymiary transformacji*, Warszawa 2017, Prace OSW nr 64, s. 9.

ności i niesynchroniczności procesów narodowotwórczych w różnych regionach[6]. Dlatego historia regionów, zróżnicowanie regionalne i tożsamość panująca w poszczególnych regionach powinny być badane przez pryzmat ujęć teoretycznych dotyczących problematyki narodu, nacjonalizmu oraz relacji państwo–naród–język.

Pojęcie nacjonalizmu stwarza pewne trudności w języku polskim, jest bowiem rozumiane wąsko jako postawa lub ideologia wyrażające się w egoizmie narodowym i wrogości wobec innych narodów. W anglosaskiej literaturze naukowej rozumienie to jest znacznie szersze. Podstawą teoretyczną rozważań w niniejszej książce będzie etnosymbolistyczna teoria narodu i nacjonalizmu, której głównym twórcą jest Anthony D. Smith i która wydaje się być najbardziej spójnym, całościowym oraz aktualnym spośród różnych paradygmatów badawczych. Łączy ona metody analizy historycznej, społecznej i kulturowej. Dostarcza aparat pojęciowy pozwalający interpretować zarówno procesy zachodzące w dobie „klasycznego" nacjonalizmu XIX-XX stulecia, jak i w wieku XXI. Zwraca uwagę nie tylko na elity, ale także na pozostałe segmenty społeczeństwa. Przyjmuje, że narody powstały w dobie nowoczesności, ale należy je rozpatrywać w kontekście wcześniejszych, przednowoczesnych wspólnot etnicznych, a proces tworzenia się narodów nie jest konstrukcją, lecz reinterpretacją istniejących wcześniej wzorów kulturowych oraz przetwarzaniem wcześniejszych więzi i sentymentów etnicznych[7].

Według Smitha nacjonalizm to ruch ideologiczny skierowany na zdobycie i zachowanie autonomii, jedności i tożsamości społeczności, której członkowie są uznawani za stanowiących rzeczywisty lub potencjalny naród[8]. Z kolei państwo narodowe (*national state*) to państwo sankcjonowane przez zasady nacjonalizmu, którego członkowie wykazują określony stopień jedności narodowej i integracji, choć nie homogeniczności kulturowej[9]. W świetle ujęcia etnosymbolistycznego zróżnicowanie regionalne Ukrainy polega na odmiennym stosunku mieszkańców regionów (w tym ich elit) do fundamentalnych idei i głównych celów nacjonalizmu: *autono-*

---

[6] A. Kappeler, *Hromadjans'ka čy etnična nacija. Zauvahy z teorii ta istoriohrafiï*, w: *Ukraïna. Procesy naciotvorennja*, red. tenże, przeł. S. Matijaš, Ju. Durkot, Kyïv 2011, s. 25.

[7] A.D. Smith, *Nacjonalizm: teoria, ideologia, historia*, Warszawa 2007, przeł. E. Chomicka, s. 111. Zob. też tenże, *Etniczne źródła narodów*, przeł. M. Głowacka-Grajper, Kraków 2009; tenże, *Kulturowe podstawy narodów. Hierarchia, przymierze i republika*, przeł. W. Usakiewicz, Kraków 2009.

[8] A.D. Smith, *Nacjonalizm…*, s. 21.

[9] Tamże, s. 29.

mii, *jedności* i *tożsamości* narodu. *Autonomia* to wolność polityczna i zbiorowa samorządność narodu w formie suwerennego państwa terytorialnego lub autonomii.

Idea *jedności* oznacza politycznie i ekonomicznie zunifikowane państwo, w którym funkcjonuje jedna kultura publiczna. *Tożsamość* to zachowanie historyczno-kulturowych podstaw narodu, czyli przekazu odpowiadającego na pytania: „kim jesteśmy?", „od kiedy istniejemy?", „jak się rozwijaliśmy?"[10].

Uzupełniającym narzędziem interpretacyjnym jest tu myśl Tima Edensora[11]. Autor ten zwraca uwagę, iż dziś kluczową rolę w podtrzymywaniu i rekonstrukcjach tożsamości narodowej odgrywają nie scentralizowane instytucje państwa, idiomy kultury wysokiej i ceremonie publiczne, ale przede wszystkim oddolne wydarzenia, praktyki codzienności, obiegi kultury popularnej i media elektroniczne[12]. Takie wymienione dalej w tej pracy zjawiska, jak: zmiana czasu na Krymie przez separatystyczny rząd Mieszkowa, niewpisywanie się „tokariewskiej odessiki" w ukraińską tożsamość narodową, walka o zmianę znaczenia pomnika „Diuka" w Odessie, dwuznaczna rola pasiastej marynarskiej koszulki „tielniaszki", promowanie przez Rosję *gieorgijewskiej lentoczki* czy rozgraniczenie semantycznych pól toponimów Tauria i Tauryda dzięki markom win, są typowo Edensorowskie, to znaczy należą do materii postulowanej przez niego jako zasadniczy obszar badań ekspresji współczesnych tożsamości narodowych. W kontekście spektrum tożsamości narodowych na Południu ważna jest też teza Edensora, że „zasadnicze próby zakreślania granic kulturowych między członkami różnych narodów nigdy nie były bardziej niepewne"[13].

Dla konceptualnego ujęcia bardzo inspirujące są wreszcie tezy Michaiła Minakowa, czyli interpretacja przemian na obszarze postradzieckim przez pryzmat teorii modernizacji[14], oraz Tarasa Kuzio, który podjął próbę połączenia narzędzi badań procesów budowy państwa narodowe-

---

[10] Tamże, s. 39-45.

[11] T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004.

[12] Tamże, s. 14-32. Zob. też: T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, s. 58-59.

[13] T. Edensor, op. cit., s. 43.

[14] M. Minakov, *Development and Dystopia. Studies in Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe*, Stuttgart 2018.

go, narzędzi badań procesów transformacji demokratycznej i narzędzi badań dziedzictwa postimperialnego[15].

Dyskusyjne jest stosowanie wobec Ukrainy teorii postkolonialnej lub w ogóle instrumentarium interpretacyjnego z zakresu relacji była kolonia–była metropolia[16]. Tezę o funkcjonowaniu w Ukrainie dwóch kultur, rdzennej i „kreolskiej", postawił Mykoła Riabczuk[17]. Spotkało się to jednak z wieloma polemikami i kontrowersjami[18]. Tezy Riabczuka zostały zresztą postawione w dyskursie publicystyczno-eseistycznym, a nie naukowym. Pełne zastosowanie teorii postkolonialnej wobec przedmiotu badań tej pracy i ustalonej tu bazy źródłowej nie wydaje się możliwe, gdyż wymagałoby to ogromnego rozszerzenia ram czasowych i przestrzennych. Niemniej w pewnej przynajmniej mierze można wskazać w dziejach Południa Ukrainy lat 1990-2013 zjawiska czy tropy do rozważenia przez pryzmat ujęcia postkolonialnego[19].

---

[15] T. Kuzio, *Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism. New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies*, Stuttgart 2007.

[16] Przykłady zastosowania w części ujęcia postkolonialnego do interpretacji relacji Rosja–Ukraina zob.: A. Szeptycki, *Ukraine as a Postcolonial State?* „Polish Quarterly of International Affairs" 2011, no. 1, s. 5-29; M.F. Gawrycki, A. Szeptycki, *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2011, s. 212-224; A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2015, s. 62-63; V. Černec'kyj, *Kartohrafujučy postkomunistyčni kul'tury. Rosija ta Ukraïna v konteksti hlobalizacij*, przeł. K. Botanova, O. Kyrylova, T. Kononenko, Kyïv 2013, s. 90-98; I. Dzjuba, *Nahnitannja moroku. Vid čornosotenciv počatku XX stolittja do ukraïnofobiv počatku stolittja XXI*, Kyïv 2011, s. 464; T. Kuzio, *Theoretical and Comparative…*, s. 90; I. Torbakov, *After Empire. Nationalist Legitimation and Symbolic Politics in Russia and Eurasia in the Twentieth and Twenty-First Century*, Stuttgart 2018, s. 203-205. Jeden z najbardziej znanych przykładów zastosowania ujęcia postkolonialnego do badania stosunku kultury rosyjskiej (w Imperium Rosyjskim, ZSRR i Rosji lat 90. XX w.) do narodów i kultur nierosyjskich to praca polsko-amerykańskiej slawistki E.M. Thompson: taż, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2000 – praca ta jednak w niewielkim tylko zakresie dotyczy kolonializmu rosyjskiego wobec Ukrainy (zob. tamże s. 299-300).

[17] M. Rjabčuk, *Vid Malorosiï do Ukraïny: paradoksy zapizniloho naciètvorennja*, Kyïv 2000 (przekład polski: M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, przeł. O. Hnatiuk i K. Kotyńska); tenże, *Dylemy ukraïns'koho Fausta: hromadjans'ke suspil'stvo i «rozbudova deržavy»*, Kyïv 2000; tenże, *Dvi Ukraïny*, „Krytyka" 2001, nr 10(48), s. 10-13; tenże, *Dvi Ukraïny: real'ni meži, virtual'ni vijny*, Kyïv 2003 (przekład polski: M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, przeł. M. Dyhas i in., Wrocław 2004); M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom postkolonialny*, przeł. K. Kotyńska i in., Wrocław – Wojnowice 2015.

[18] Zob. rozdział 2.

[19] Na temat wschodnio- i środkowoeuropejskiego aspektu studiów postkolonialnych por. E. Domańska, *Badania postkolonialne*, w: L. Gandhi, *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, przeł. J. Serwański, Poznań 2008, s. 163-164.

Temat wymaga podjęcia próby zdefiniowania pojęcia „region". Ma ono bardzo różne definicje w naukach humanistycznych i społecznych[20]. Ich wspólny mianownik sprowadza się do tego, że region to obszar o pewnej specyfice, różniący się od sąsiednich obszarów. Region nie musi mieć wyrazistych granic ani nawet nie musi zawierać się w granicach jednego państwa. Kluczową kwestią jest, czy warunkiem istnienia regionu jest posiadanie przez jego mieszkańców odrębnej tożsamości regionalnej. Miroslav Hroch, rozpatrując regiony i regionalizm w kontekście państwa narodowego, stwierdza, że warunek ten nie musi być spełniony: regiony mogą istnieć bez regionalizmu[21]. Możliwa jest jednak też odwrotna sytuacja: regionalizm w państwie może występować bez trwałych i klarownie zdefiniowanych regionów[22].

Hroch jednocześnie wyróżnia cztery rodzaje regionów[23]. Pierwszy to obszary, które w przeszłości były samodzielnymi państwami lub terytoriami autonomicznymi i mają dość wyraziste granice historyczne, czasami pokrywające się ze współczesnymi granicami administracyjnymi. W przypadku Ukrainy za takie regiony można uznać Galicję, Bukowinę, Zakarpacie i Krym.

Drugi rodzaj to jednostki podziału administracyjnego państwa. Jest dość oczywiste, że nie każda taka jednostka musi cechować się wyrazistą tożsamością regionalną. Ukraina dzieli się na 27 jednostek administracyjnych najwyższego szczebla: jedną republikę autonomiczną, 24 obwody i dwa miasta wydzielone[24]. Tylko Autonomiczna Republika Krym, obwód zakarpacki i obwód wołyński mają nazwy odnoszące się do tery-

---

[20] Zob.: Ja. Vermenyč, *Teoretyko-metodolohični problemy istoryčnoï rehionalistyky v Ukraïni*, Kyïv 2003, s. 60-137; S. Jacobson, A. Andresen, B. Bešlin, W. Göederle, Z. Györe, M. Muigg, *What is a Region? Regions in European History*, w: *Regional and Transnational History in Europe*, red. S.G. Ellis, I. Michailidis, Pisa 2011, s. 15.

[21] M. Hroch, *Regional Memory: Reflections on the Role of History in (Re)constructing Regional Identity*, w: *Frontiers, regions and identities in Europe*, red. S.G. Ellis, R. Esser, J.-F. Berdah, M. Řezník, Pisa 2009, s. 3. Zob. też M. Lewicka, B. Iwańczak, *The Regional Differentiation of Identities in Ukraine*, w: *Regionalism Without…*, s. 30.

[22] Y. Hrytsak, *Ukraine in 2013-2014: A New Political Geography*, w: *Regionalism Without…*, s. 386.

[23] M. Hroch, op. cit., s. 4.

[24] Obecny kształt geograficzny podziału administracyjnego Ukrainy funkcjonuje od 1959 r., z tym że Sewastopol został wydzielony z obwodu krymskiego formalnie w 1978 r., a status tego ostatniego został podniesiony do rangi republiki autonomicznej w roku 1991. Zob. rozdział 2.4.

torium, a nie do głównego miasta[25]. W potocznym i politycznym dyskursie w Ukrainie często używa się pojęć „obwód" i „region" synonimicznie, a w konsekwencji grupy kilku sąsiednich obwodów łączonych z jakichkolwiek przyczyn bywają nazywane makroregionami.

Trzeci – to „jednostki niepolityczne", wyróżnione na podstawie kryteriów geografii fizycznej, geografii gospodarczej, etnograficznych i tym podobnych. Nie muszą one mieć wyrazistych granic. Ukraińskim przykładem może być tu Donbas[26].

Czwarty wreszcie to, według Hrocha, „nowo utworzone «sztuczne» regiony, skonstruowane odgórnymi decyzjami, w konsekwencji ich elity zaczęły poszukiwać historycznego podłoża, wynajdować tradycje – wszystko to w zamiarze wzmocnienia nowo formowanej tożsamości regionalnej"[27]. Taka kategoria regionów jest dość dyskusyjna, może się ona bowiem nakładać z trzema poprzednimi. Konstruowanie tradycji może odbywać się także w regionach, których nazwa i granice mają dawny rodowód historyczny[28]. Co więcej, także w regionach trzech pierwszych typów tożsamość regionalna nie jest stała i niezmienna, ale cały czas rekonstruowana[29].

---

[25] Przy tym obwód wołyński nie obejmuje całej historycznej krainy Wołyń, a Autonomiczna Republika Krym nie obejmuje całego Półwyspu Krymskiego.

[26] Przynajmniej Donbas w pierwszej wersji jako okręg górniczo-przemysłowy wyłoniony w II połowie XIX w. – nie zaistniał on wówczas w tej postaci w ukraińskiej wyobraźni polityczno-geograficznej. Mychajło Hruszewśkyj, projektując podział Ukrainy na ziemie w 1918 r., nie uwzględnił Donbasu, a jego obszar rozdzielił między „Donieczczynę", „Ziemię Azowską" i „Ziemię Połowiecką". Współcześnie na ogół utożsamia się terytorium Donbasu z obwodami donieckim i ługańskim, jednak nie pokrywają się one z zasięgiem okręgu górniczo-przemysłowego. W dyskusji w 2006 r. socjolog Wołodymyr Łupacij wystąpił z tezą, że jedynym uformowanym regionem w ramach Ukrainy jest Donbas, poza tym istnieją tylko obwody, a nazywanie ich „regionami" to jedynie metafora. Zob. V. Lupacij, *Treba rozvyvaty ne rehiony, a proekty, v jakych rizni rehiony budut' spivpracjuvaty*, „Nacional'na Bezpeka i Oborona" [dalej: „NBIO"] 2006, nr 1(73), s. 49.

[27] M. Hroch, op. cit., s. 4.

[28] Na obszarze postradzieckim klarownym przykładem nowo stworzonego regionu, którego elity dziś szukają historycznej legitymizacji i konstruują tradycje, jest Naddniestrze w Mołdawii – przed 1991 r. obszar ten nie miał nawet własnej nazwy. Inna jest sytuacja Donbasu – jest to typowy region wyodrębniony na podstawie realiów geografii gospodarczej, niewątpliwie cechujący się od XIX w. wyrazistą odrębnością socjokulturową, ale wersja tożsamości budowana od 2014 w separatystycznych tworach quasi-państwowych, tzw. DNR i ŁNR, jest synkretyczną konstrukcją ideologiczną ostatnich kilku lat. Zob. P. Oleksy, M. Studenna-Skrukwa, *Regional Identity, Separatism and War in Eastern Europe: Donbass and Pridnestrovie*, „Kultura i Społeczeństwo" 2019, t. LXIII, nr 2, s. 227-252.

[29] A. Liebich, O. Myshlovska, V. Sereda, O. Gaidai, I. Sklokina, *The Ukrainian Past and Present: Legacies, Memory and Attitudes*, w: *Regionalism Without…*, s. 73-74.

Należy tu więc podkreślić, że wszystkie podziały polityczno-kulturowe Ukrainy inne niż formalny podział administracyjny są konstrukcjami społecznymi, występującymi w dyskursie potocznym, publicystycznym i naukowym. Można jedynie próbować je identyfikować i systematyzować na kilku poziomach[30].

Ani zróżnicowanie regionalne i tożsamości regionalne, ani sama tożsamość narodu nie są stałe i niezmienne. Proces etnosymbolicznej rekonstrukcji trwa nieustannie. Tożsamość formuje się, odtwarza i modyfikuje w historycznym procesie wzajemnych interakcji różnych aktorów. Aktorami tymi są władze centralne oraz regionalne (obwodowe i miejskie), partie i inne polityczne grupy nacisku, grupy biznesowe (w przypadku ukraińskim szczególnie ważne są tzw. klany oligarchiczne), media, środowiska naukowe i opiniotwórcze, twórcy kultury, Kościoły i duchowieństwo, organizacje typu „strażników pamięci" oraz ogół społeczeństwa[31]. Aktorzy występujący w polityce pamięci reprezentują różne typy i różne strategie. W szeroko uznanej typologii Jana Kubika i Michaela Bernharda wyróżniono cztery główne typy. Pierwszy to *mnemoniczni wojownicy*, którzy aktywnie promują jedną, silnie zmitologizowaną wersję przeszłości, uznawaną przez nich za nienegocjowalną i „prawdziwą", w przeciwieństwie do innych – „fałszywych". Drugi typ to *mnemoniczni pluraliści*, akceptujący istnienie różnych wersji przeszłości. Trzeci to *mnemoniczni abnegaci*, uznający, że przeszłość nie jest ważna ani warta zainteresowania. Czwarty wreszcie – to *mnemoniczni perspektywiści*, kierujący się przede wszystkim utopijną wizją przyszłości i podporządkowujący jej wizję przeszłości[32].

Zróżnicowanie regionalne Ukrainy kształtowało się też pod wpływem czynników zewnętrznych[33]. Elity polityczne Federacji Rosyjskiej traktowały ją jako terytorium, które powinno pozostać w rosyjskiej strefie wpływów politycznych, militarnych, gospodarczych i kulturowych. W tym

---

[30] Zob. M. Lewicka, B. Iwańczak, op. cit., s. 31.

[31] T. Voznjak, *Problema rehional'noho rozvytku Ukraïny i tvorennja èdynoï ukraïns'koï polityčnoï nacii*, „NBIO" 2006, nr 1(73), s. 53. Zob. też: R. Isaacs, A. Polese, *Introduction: Nation Building in the Post-Soviet Space. Old, New and Changing Tools*, w: *Nation-building and Identity in the Post-Soviet Space. New Tools and Approaches*, pod red. tychże, Abingdon – New York 2016, s. 10-13.

[32] J. Kubik, M. Bernhard, *A Theory of the Politics of Memory*, w: *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford 2014, s. 11-15.

[33] T. Voznjak, op. cit., s. 52; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 326-327.

celu wykorzystywano problemy językowe, tożsamościowe i kulturowe. Czyniono to przede wszystkim poprzez wzmacnianie socjokulturowych i politycznych podziałów Ukrainy, występowanie w roli protektora rosyjskiej i rosyjskojęzycznej ludności niektórych regionów, protektorat nad imperialnym i sowieckim dziedzictwem historycznym oraz wspieranie tych regionalnych sił politycznych, które przeciwstawiają się konsolidacji ukraińskiej tożsamości narodowej. W niektórych wypadkach było to po prostu wspieranie prorosyjskiej irredenty[34].

Umowny podział Ukrainy po 1991 r. na cztery regiony (zwane czasem makroregionami) – Centrum, Zachód, Wschód i Południe – jak już wspomniano, został zaproponowany w 1992 r. przez kanadyjskiego badacza Dominique'a Arela i z czasem osiągnął status niemal normatywnego. Nie jest to jedyny możliwy podział, ale w praktyce najczęściej stosowany w badaniach socjologicznych współczesnej Ukrainy, co w dużym stopniu determinuje praktykę interpretacyjną[35]. Podział na cztery regiony jest też wykorzystywany w syntezach historii najnowszej Ukrainy, a także w polskiej literaturze naukowej[36].

W tym układzie Zachód to Galicja (obwód lwowski, iwanofrankowski i tarnopolski), Wołyń (obwód wołyński i rówieński), Zakarpacie (obwód zakarpacki) i Bukowina z fragmentem Besarabii (obwód czerniowiecki). Jest to makroregion rolniczy i ukraińskojęzyczny. Centrum to obwód kijowski wraz z Kijowem, żytomierski, winnicki, chmielnicki, czerkaski, kirowohradzki, sumski, czernihowski i połtawski. Jest to makroregion zasadniczo rolniczy, a pod względem językowym przeważa w nim ukraińskojęzyczność i dwujęzyczność. Wschód to obwody: charkowski, dniepropietrowski, zaporoski, ługański i doniecki. Jest to makroregion przemysłowy i zdominowany przez język rosyjski. Wreszcie Południe to

---

[34] Zob. szerzej rozdział 1.5.

[35] Zob. np.: T. Kuz'o, *Postradjanski peretovorennja v Ukraïni: teoretyko-porivnjal'nyj aspekt*, w: *Ukraïns'ke suspil'stvo na šljachu peretvoren': zachidna interpteracija*, red. V. Isaïv, przeł. A. Iščenko, Kyïv 2004, s. 52-53; Ju. Jakymenko, O. Lytvynenko, *Rehional'ni osoblyvosti idejno-politynych oriëntacij hromadjan Ukraïny v konteksti vyborčoï kampanii-2006*, „NBiO" 2006, nr 1(73), s. 2-18; A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2015, s. 298-299.

[36] Zob. np.: H. Kas'janov, *Ukraïna 1991-2007: narysy novitnoï istoriï*, Kyïv 2008, s. 123; T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007, s 138. Tadeusz Andrzej Olszański stosuje zmodyfikowany wariant: cztery regiony (Centrum, Zachód, Południe, Wschód) plus Krym: T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 11-14.

obwód odeski, mikołajowski i chersoński oraz Autonomiczna Republika Krym – makroregion rolniczo-przemysłowy, z dominacją języka rosyjskiego w miastach, a częściowo też na wsi. Wyróżnikiem Południa jest też duży odsetek mniejszości narodowych innych niż Rosjanie. Zachód i Centrum to regiony, w których ludność ukraińska mieszka od wieków, zaś Wschód i Południe to regiony zasiedlone przez ludność ukraińską zasadniczo w XVII-XIX w.

Terminu „Południe Ukrainy" nie można stosować wymiennie z terminem „Południowa Ukraina". Ten ostatni (synonimicznie także „Stepowa Ukraina" lub „Południowo-Wschodnia Ukraina") ma w ukraińskiej historiografii szersze znaczenie: oznacza ziemie, które w latach 1802-1917 stanowiły gubernię chersońską, jekaterynosławską i taurydzką[37]. Jest generalnie przeciwwagą dla terminu „Noworosja", w ukraińskim dyskursie uznawanego za imperialny i sztucznie narzucany. „Południowa Ukraina" obejmuje więc także obecny obwód kirowohradzki, zaporoski, dniepropietrowski i doniecki, które nie stanowią przedmiotu niniejszej pracy.

Celem książki nie jest udowadnianie, że Krym i pozostałe obwody Południa „są ukraińskie". Jednym z fundamentalnych założeń współczesnego rosyjskiego dyskursu rewanżystowskiego jest teza, że Południe wraz z Krymem znajduje się w granicach Ukrainy „niesłusznie", wskutek arbitralnych decyzji bolszewików. Teza ta jednocześnie zakłada, że przynależność regionu do Imperium Rosyjskiego była „słuszna", oraz – mniej lub bardziej otwarcie – że rewizjonizm terytorialny względem Ukrainy jest także „słuszny". Z punktu nauki kierującej się etycznymi wartościami europejskimi i humanistycznymi, w tym poszanowaniem prawa międzynarodowego, żadne argumenty historyczne nie mogą usprawiedliwiać naruszania integralności terytorialnej innych państw. Nie ma tu więc miejsca na polemikę z rosyjskim rewizjonizmem na płaszczyźnie historycznej. Postawienie przez niniejszą książkę pytań o historię i tożsamość Południa nie ma celu utylitarnego, nawet szlachetnego – nie ma prowadzić do wywodu słuszności bądź niesłuszności praw Ukrainy do regionu nadczarnomorskiego, do legitymizacji lub delegitymizacji integralności terytorialnej Ukrainy. Południe Ukrainy jest ukraińskie i jest częścią Ukrainy dlatego, że obowiązuje Karta Narodów Zjednoczonych oraz Akt Końcowy Kon-

[37] M. Arkas, M. Ždan, V. Kubijovyč, Ja. Pasternak, N. Polons'ka-Vasylenko, O. Ohloblyn, *Pivdenna Ukraïna*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 6, L'viv 1996.

ferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – to powinno wystarczyć. W pewnym sensie należy tu przyznać rację prezydentowi Leonidowi Kuczmie, który stwierdził:

> Uważam za politycznie niewłaściwe zajmowanie się jakimś szczególnym uzasadnianiem przynależności Krymu nawet do Ukrainy. Jest Konstytucja państwa, jest tzw. Wielki Układ z Rosją – i to wszystko, i kropka. Rozmowa może się toczyć w porządnym, jak to się mówi, towarzystwie, tylko w jednym temacie – w ramach analizy mitu o szczególnych „prawach historycznych" Rosji do Krymu[38].

Paradoksalnie, o ile jest dyskusyjne, czy prezydent Ukrainy słusznie z pragmatycznego punktu widzenia zajmował takie stanowisko (z dzisiejszej perspektywy być może słuszniejsze byłoby prewencyjne tworzenie kontrnarracji wobec rosyjskiego irredentyzmu), o tyle jako wskazanie dla naukowca ma swój sens.

Autor zdaje sobie sprawę, że poruszył tylko wybrane aspekty problematyki historii politycznej i przemian tożsamości w regionie. Skoncentrowano się na trzech płaszczyznach: historii *stricte* politycznej, historii polityki językowej i historii polityki pamięci. Wiele innych zagadnień musiało zostać pozostawionych na uboczu i w tej książce nie jest szerzej poruszonych: na przykład kwestia religii, w tym stosunek poszczególnych struktur prawosławia do ukraińskiej suwerenności, jedności i tożsamości oraz zasięg wpływu tych struktur na Południu, sytuacja językowa w szkolnictwie, historia mediów lokalnych i regionalnych czy aktywność środowisk kibiców piłki nożnej, które okazały się bardzo ważnym aktorem podczas Euromajdanu i późniejszych wydarzeń. Zajęcie się tymi zagadnieniami ogromnie rozszerzyłoby objętość tekstu. Pozostaje ponadto cały niejawny aspekt życia politycznego – za fasadą retoryki politycznej skrywały się często interesy ekonomiczne rywalizujących ze sobą grup oligarchicznych i ugrupowań przestępczych oraz działania agenturalne sił zewnętrznych. Z oczywistych względów poznawczych ten aspekt może być jedynie przedmiotem domniemań.

Niniejsza książka składa się z siedmiu rozdziałów i ma układ problemowo-terytorialno-chronologiczny. Dwa pierwsze rozdziały mają charakter wprowadzający. Pierwszy jest próbą ogólnego nakreślenia sytuacji Ukrainy po 1991 r. jako państwa, które ma w założeniu afirmować autonomię, jedność i tożsamość narodu ukraińskiego, ale jest zróżnicowane regionalnie i poddane zewnętrznej presji. Drugi analizuje

---

[38] L. Kučma, *Ukraïna – ne Rosija*, Moskva 2003, s. 480.

zróżnicowanie regionalne Ukrainy w kontekście historycznym i miejsce Południa w tym zróżnicowaniu. Rozdziały trzeci, czwarty, piąty i szósty dotyczą poszczególnych ośrodków i jednostek administracyjno-terytorialnych Południa: Odessy i obwodu odeskiego, Mikołajowa i obwodu mikołajowskiego, Chersonia i obwodu chersońskiego, oraz Krymu wraz z Sewastopolem. Siódmy rozdział dotyczy sektora morskiego Ukrainy – powstał w wyniku założenia, że istotną cechą Południa jest jego przyleganie do Morza Czarnego, a dla tematu kluczowa jest też suwerenność Ukrainy na morzu po 1991 r., urzeczywistniana tam przez marynarkę wojenną i handlową.

Praca przynależy do historii najnowszej. Podstawowymi źródłami są dokumenty opublikowane (gdyż archiwalia dotyczące okresu po 1991 r. jeszcze w przypadku Ukrainy dostępne nie były podczas powstawania książki), bazy danych dotyczące ustawodawstwa i wyborów, oficjalne strony internetowe instytucji publicznych i stowarzyszeń, prasa, publicystyka i wspomnienia. Z opublikowanych edycji dokumentów wymienić należy opracowane przez pracowników Narodowej Akademii Nauk Ukrainy tomy *Nacional'ni vidnosyny v Ukraïni u XX st.* oraz *Krym v umovach suspil'no-polityčnych transformacij* (*1940-2015*). Wykorzystano elektroniczną oficjalną bazę danych ustawodawstwa Ukrainy, w tym będącą jej częścią bazę danych ustawodawstwa Autonomicznej Republiki Krym. Wyniki wyborów prezydenckich i parlamentarnych są analizowane na podstawie publikacji internetowych Centralnej Komisji Wyborczej Ukrainy, z wyjątkiem wyborów 1991 i 1994 r. Oficjalne informacje o składzie etnicznym i językowym regionów można znaleźć w danych ze spisów powszechnych podawanych przez Państwową Służbę Statystyczną Ukrainy.

Obszernym zespołem źródeł są media, w tym rozwijające się w Ukrainie od około 1998 r. media internetowe. Oczywiście objęcie kwerendą całości mediów nie było możliwe, konieczna była pewna selekcja. Wykorzystano m.in. dwa ogólnoukraińskie opniotwórcze tygodniki „Ukrajińskyj Tyżdeń"[39]

---

[39] Czołowy ukraiński tygodnik opiniotwórczy, ukazywał się w wersji papierowej od 2007 do 2022 r., adresowany do czytelników w przedziale wiekowym 20-50 lat, pracujących w biznesie i zawodach umysłowych. Zawierał tematykę polityczną, ekonomiczną, kulturalną i społeczną, mniej więcej równomiernie naświetlając sytuację we wszystkich regionach kraju. Nie był związany z żadną konkretną opcją polityczną, choć jednoznacznie krytycznie odnosił się do ZSRR i Rosji, a afirmatywnie do suwerenności Ukrainy, demokracji, orientacji prozachodniej i gospodarki rynkowej. Początkowo w internecie publikowano treść numerów w całości analogicznie do wydań papierowych. Powiązany z tygodnikiem portal istnieje do teraz. Wydawany przez grupę kapitałową z siedzibą w Austrii.

i „Dzerkało Tyżnia”[40], czyli jedyne w omawianym okresie w Ukrainie szeroko dostępne i oddziałujące na opinię publiczną pisma modelu tygodnik opinii, zawierające pogłębioną publicystykę dotyczącą sytuacji we wszystkich regionach kraju. Wykorzystano także najważniejsze ogólnokrajowe portale informacyjno-publicystyczne: „Ukrajińska Prawda” z jego podprojektami („Istoryczna Prawda”, „Ekonomiczna Prawda”), „Deń”, TSN, Unian, Majdan-Inform, LB.ua[41]. Skorzystano także z mediów zachodnich obecnych w Ukrainie, jak BBC i Radio Swoboda. Cennym jako źródło projektem medialnym jest powiązany z Radiem Swoboda portal Krym Realii.

Ważnym źródłem jest prasa regionalna i rozkwitłe w XXI w. regionalne portale internetowe o charakterze publicystyczno-informacyjnym, często będące kontynuacją lub mutacją prasy tradycyjnej. Oczywiście wymagają one od badacza bardzo krytycznej lektury. W przypadku obwodu odeskiego wartościowym źródłem są portale Rupor Odessy i Dumskaja. Oba wprawdzie są związane z czynnymi politykami – pierwszy z Serhi-

---

[40] Powstał w 1994 r., początkowo tylko w wersji rosyjskojęzycznej („Zierkało Niedieli”), od 2000 r. ma wersję ukraińskojęzyczną. Wydania papierowe ukazywały się do 2019 r. Pierwotnie miał być rosyjskojęzycznym pismem dla miejskiej klasy średniej (został założony przez grupę biznesmenów z USA wywodzących się z Odessy), z czasem stał się pismem reprezentującym szeroko rozumiane środowisko ukraińskiej klasy średniej, biznesmenów i specjalistów, nowocześnie redagowanym, wyważonym, zajmującym się poważnie sprawami polityki i gospodarki.

[41] „Ukrajińska Prawda” to pierwszy w Ukrainie nowoczesny portal informacyjno-publicystyczny, założony w 2000 r. przez grupę prodemokratycznych dziennikarzy zaniepokojonych kryzysem wolności słowa w Ukrainie; najprawdopodobniej był wspierany przez amerykańskie publiczne i niepubliczne fundacje na rzecz demokracji. „Deń” był internetową wersją dwujęzycznej (mającej wersję ukraińską i rosyjską) gazety codziennej o tym samym tytule, która powstała w 1996 r. jako próba stworzenia poważnej gazety krajowej dostarczającej rzetelnej informacji ekonomicznej i politycznej oraz wyważonych opinii; według niepotwierdzonych informacji była powiązana z Jewhenem Marczukiem (premierem w latach 1995-1996, wcześniej szefem Służby Bezpieczeństwa Ukrainy). Portal TSN był produktem kanału telewizyjnego 1+1, który prawdopodobnie do przedednia pomarańczowej rewolucji był kontrolowany przez oligarchę (i szefa Administracji Prezydenta Leonida Kuczmy) Wiktora Medwedczuka, a później przez Ihora Kołomojskiego; agencja prasowa UNIAN i jej portal prawdopodobnie również należały do holdingu medialnego tego ostatniego. Portal Majdan-Inform powstał przed pomarańczową rewolucją jako medium opozycyjne, prawdopodobnie był wspierany przez Fundację „Odrodzenie”, czyli ukraiński oddział sieci Open Society Foundations George’a Sorosa. Portal LB.ua powstał w 2009 r. jako internetowa wersja tygodnika „Liewoj Bierieg” – zaprojektowanego jako opiniotwórczy rosyjskojęzyczny tygodnik reprezentujący środowiska Wschodu i Południa Ukrainy; prawdopodobnie był powiązany z oligarchami byłego klanu dniepropietrowskiego, niemniej skupił wielu wybitnych i cieszących się autorytetem dziennikarzy o demokratycznych poglądach.

jem Hrynewećkim, drugi z Ołeksijem Honczarenką – jednak są prowadzone w wyważony sposób, dostarczają wartościowej informacji i wnikliwych komentarzy, a warstwę perswazyjno-opiniotwórczą można w nich oddzielić od informacyjnej. Do badań dziejów najnowszych obwodu mikołajowskiego wykorzystano m.in. portal Ridne Prybużżja (kontrolowany do 2013 r. zasadniczo przez siły prorosyjskie i wyrażający ich opinie) oraz opozycyjny wobec ówczesnych władz obwodu portal Prestupnosti.net. Cenne są też regionalne media obwodu chersońskiego, w tym Most i Polityczna Chersonszczyna. W odniesieniu do Krymu istnieje portal Krym Politiczeskij, który zawiera ogromne archiwum publicystyki i dyskursu politycznego z lat 1991-2014, łącznie z bazą tekstów związanych z wszystkimi czynnymi na Krymie siłami politycznymi. Ogólna orientacja tego portalu jest prorosyjska, a od 2014 afirmuje on nielegalną aneksję Krymu przez Rosję, jednak przynajmniej jako zasób materiału źródłowego na temat sił prorosyjskich i dyskursu prorosyjskiego jest on cenny.

Dane biograficzne podawane są na podstawie ogólnodostępnych materiałów informacyjnych, zwłaszcza oficjalnych biogramów posłów na portalu internetowym Rady Najwyższej Ukrainy. Cennym zasobem są też biogramy opracowane w ramach projektu badań postradzieckich elit regionalnych prowadzonego przez Uniwersytet Hokkaido w Sapporo, a następnie przez Uniwersytet Tokio[42]. Informacje o „narodowości" uczestników życia publicznego podawane są tylko na podstawie publicznych deklaracji ich samych – choć w wydawanych od 1992 r. dokumentach w Ukrainie nie było już rubryki „narodowość", to zwyczaj podawania indywidualnej „narodowości" w oficjalnych publikacjach, np. biogramach posłów, funkcjonował w praktyce jeszcze kilka lat dłużej.

Wielu uczestników życia publicznego Południa Ukrainy pozostawiło wspomnienia, m.in. weterani ukraińskiej strony sporu o Flotę Czarnomorską: Myrosław Mamczak, Wołodymyr Bezkorowajnyj, Mykoła Sawczenko, Andrij Daniłow, a także mer Odessy i gubernator obwodu odeskiego Rusłan Bodełan. Wielu innych udzieliło przynajmniej szeregu wywiadów mediom. Pewną uwagę sprawom Południa, zwłaszcza Krymu i Floty Czarnomorskiej, poświęcili też w swoich memuarach prezydenci Leonid Krawczuk i Leonid Kuczma. Kwestie tożsamości i polityki

[42] Političeskaja èlita ukrainskich regionov, http://www.ukrregion.j.u-tokyo.ac.jp/ [dostęp: 6.02.2024]. Wcześniej funkcjonowała pod adresem internetowym: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions.

na Południu Ukrainy są też przedmiotem wypowiedzi uczestników ukraińskiego życia kulturalnego, m.in. Oksany Zabużko, Tarasa Woźniaka, Ołeha Olijnykiwa, Borysa Chersońskiego, Ołeksandra Rojtburda, Vladislava Davidzona. Szczególnie ważnym tekstem jest tu tom esejów poświęconych poszczególnym regionom Ukrainy pt. *Solomonowa Czerwona Zirka* z 2012 r., w którym zamieszczono szkice Wołodymyra Połtoraka o Odeszczyźnie, Dmytra i Tarasa Kreminiów o Mikołajowszczyźnie, Antona Sanczenki o Chersońszczyźnie i Jany Dubynianskiej o Krymie. Wszystkie one konstruują panoramę kulturowo-historyczną współczesnych regionów, zasadniczo z punktu widzenia ukraińskiej inteligencji przywiązanej do ukraińskiej tożsamości narodowej i wartości demokratycznych, a funkcjonującej w środowiskach regionalnych. Były one próbą „odczytania Ukrainy ze wschodu na zachód", wbrew istniejącym stereotypom[43]. Tom został wydany w momencie 20-lecia niepodległości Ukrainy, a jednocześnie w okresie prorosyjskich rządów Wiktora Janukowycza, co szczególnie inspirowało do krytycznej refleksji.

Charakter pośredni między źródłami a opracowaniami naukowymi mają tzw. publikacje eksperckie – teksty publikowane przez think-tanki (ośrodki analityczne). Z jednej strony podlegają one wyższym rygorom metodologicznym i są obszerniejsze niż zwykła publicystyka, na ogół tworzą je profesjonalni socjologowie i politologowie. Jednocześnie jednak nie mają aparatu naukowego ani nie przedstawiają wykładni swej metodologii. Instytucje przygotowujące i publikujące te teksty nie są też instytucjami akademickimi, a ich celem jest kształtowanie opinii. Wysoką jakość mają niewątpliwie opracowania czołowego ukraińskiego ośrodka analitycznego Centrum Razumkowa oraz Centrum Badań Bliskowschodnich AMES – think-tanku zajmującego się społecznościami muzułmańskimi Ukrainy. Ośrodki te uczestniczyły w debacie publicznej na temat bezpieczeństwa Ukrainy i kształtu państwowości, w tym autonomii krymskiej. W publikacjach Centrum Razumkowa, m.in. w czasopiśmie „Nacionalna Bezpeka i Oborona" znajdują się wypowiedzi wielu uczestników tych debat ze środowisk naukowych, doradczych i politycznych.

Nie ma dotąd w literaturze polskiej, ukraińskiej ani światowej monografii historii Południa w okresie niepodległości Ukrainy po 1991 r. W 1999 r. Południe było jednak głównym tematem IV Międzynarodowego Kongresu Ukrainistów, który obradował w Odessie, a wydane w tomie pokongre-

---

[43] L. Belej, *Zamist' peredmovy*, w: *Solomonova Červona Zirka*, red. tenże, Kyïv 2012, s. vii-ix.

sowym materiały pod redakcją wybitnego historyka Jarosława Isajewycza są bardzo wartościowe[44]. Istnieje też kilka prac poświęconych poszczególnym jednostkom administracyjnym. Wymienić tu należy przede wszystkim monografię historii Mikołajowa w okresie schyłku ZSRR i pierwszych lat niepodległości Ukrainy autorstwa Ołeny Jacuńskiej[45]. Praca ta łączy szczegółową faktografię z wyważoną, wnikliwą i przekrojową interpretacją zachodzących w tym mieście przemian politycznych i tożsamościowych. Stosunkowo duża liczba publikacji naukowych dotyczy dziejów Odessy i obwodu odeskiego, jednak z racji ostrego konfliktu między dwoma grupami elit politycznych w tym ośrodku w latach 90. XX w. nawet prace historyków akademickich poświęcone dziejom najnowszym spotykały się z zarzutami jednostronności[46].

Największą uwagę naukowcy ukraińscy poświęcali do niedawna Krymowi, choć – niestety – więcej publikacji ukazało się dopiero po rosyjskiej nielegalnej aneksji tego terytorium. Efektem tego są jednak cenne monografie autorskie i zbiorowe[47]. Ze starszych prac spory walor ma wydane w Japonii opracowanie Dmitrija Riabuszkina – choć jego mankamentem jest zbytni krytycyzm wobec ukraińskiego i krymskotatarskiego ruchu narodowego[48].

Bardzo wartościowe są artykuły dotyczące historii życia politycznego Południa w pierwszych latach niepodległości Ukrainy i działalności tam środowisk narodowo-demokratycznych, autorów takich jak Oksana Kozaczenko, Wołodymyr Mychajłow, Ołena Szypotiłowa i inni.

Południe Ukrainy było też przedmiotem dyskursu nauki rosyjskiej oraz naukowców pracujących w Ukrainie, ale zajmujących prorosyjską pozycję. Jeden z nich w monografii najnowszych dziejów politycznych

---

[44] *Četvertyj mižnarodnyj konhres ukraïnistiv, Odesa 26-29 serpnja 1999 r. Dopovidy ta povidomlennja. Pivden' Ukraïny. Odesa*, red. Ja. Isaèvyč, Odesa 1999.

[45] O.O. Jacuns'ka, *Mykolaïv vid perebudovy do nezależnosti. Istoryko-polityčnyj analiz*, Mykolaïv 2007.

[46] Zob. np. polemiki wokół książki historyka Hryhorija Honczaruka o „odeskim konflikcie" 1994-1998 (H. Hončaruk, *Odes'ke protystojannja: 1994-1998 roky*, Odesa 1999): *H.I. Hončaruk i ti, chto pro n'oho. Hazetni rozum ta emocii*, red. S.A. Cviljuk, Odesa 2012, s. 212-238.

[47] M.in.: *Krym vid antyčnosti do s'ohodennja. Istoryčni studii*, red. V. Smolij, Kyïv 2014; *Polityčnyj proces v Avtonomnij Respublici Krym: osoblyvosti, superečnosti, prorachunky* (*1991--2014 rr.*), Kyïv 2016; *Naš Krym. Nerosijs'ki istorii ukraïns'koho pivostrova*, red. S. Hromenko, Kyïv 2016; Ja. Vermenyč, *Fenomen pohranyččja: Krym i Donbas v doli Ukraïny*, Kyïv 2018; S. Kul'čyc'kyj, L. Jakubova, *Kryms'kyj vuzol*, Kyïv 2019.

[48] D. Rjabuškin, *Političeskaja istorija Kryma* (*1989-2007*), w: *Regiony Ukrainy. Chronika i rukovoditeli*, t. 3. *Krym i Nikolaevskaja oblast'*, red. K. Matsuzato, Sapporo 2009.

Krymu – skądinąd pod wieloma względami wartościowej w warstwie faktograficznej i w wyjaśnianiu mechanizmów politycznych – poniekąd sam trafnie podał charakterystyczny rys tego piśmiennictwa:

> Trudno przeprowadzić granicę między analityką badawczą a mniej lub bardziej „naukowym" wyrażaniem określonej politycznej tendencji, tj. między „literaturą" a „źródłami"[49].

Autor ten w zasadzie napisał to także o sobie – jego publikacje Tomasz Białobłocki zasadnie ocenił jako „wytyczne dla prorosyjskich sił politycznych, którym autor podpowiada, jaka ma być Ukraina, uwzględniając narodowościowe interesy Rosji"[50]. Typowym przykładem tendencyjności jest też monografia czworga autorów wydana już na okupowanym Krymie[51]. Faktograficzny opis wydarzeń politycznych jest tam w ogólnym rysie rzetelny, niektóre interpretacje głębszych procesów też zasługują na uwagę. Generalnie jednak narracja jest przesiąknięta imperialną pychą i hipokryzją w ocenach moralno-politycznych: próbuje się dyskredytować ukraińską suwerenność nad Krymem i krymskotatarski ruch narodowy, zaś rosyjski irredentyzm przedstawiać jako zjawisko demokratyczne i moralnie słuszne. Publikacja ta jest więc raczej materiałem źródłowym na temat rosyjskiej myśli politycznej i tendencyjności nauki w Rosji niż pracą naukową.

Z literatury światowej i polskiej dotyczącej Południa należy wymienić monografię Selima Chazbijewicza o najnowszych dziejach Tatarów Krymskich[52] oraz monografię dziejów konfliktów i tożsamości na Krymie autorstwa Gwendolyn Sasse[53]. Na temat pierwszej próby oderwania Krymu od Ukrainy i sporu o Flotę Czarnomorską pisał także Taras Kuzio[54]. Cenny jest zbiór analiz historii władzy politycznej w „mezoregionach" (tj. obwodach) opracowany przez zespół naukowców związanych z Uniwersytetem Hokkaido[55]. Tematyką historii Południa do początków XX w. i miej-

---

[49] A. Mal'gin, *Krymskij uzel. Očerki političeskoj istorii Krymskogo poluostrova 1989-1999*, Simferopol' 2000, s. 5.

[50] T. Białobłocki, *Mniejszość rosyjska w życiu politycznym Ukrainy*, Toruń 2017, s. 202.

[51] N. Kiselëva, A. Mal'gin, V. Petrov, A. Formančuk, *Ètnopolitičeskie procesy v Krymu; istoričeskij opyt, sovremennye problemy i perspektivy ich rešenija*, Simferopol' 2015.

[52] S. Chazbijewicz, *Awdet czyli powrót. Walka polityczna Tatarów krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległości państwa po II wojnie światowej*, Olsztyn 2001.

[53] G. Sasse, *The Crimea Question: Identity, Transition and Conflict*, Cambridge (Massachusetts) 2007.

[54] T. Kuzio, *Ukraine – Crimea – Russia. Triangle of Conflict*, Stuttgart 2007.

[55] Političeskaja èlita…

sca tego regionu w ukraińskim dyskursie historycznym zajmował się też autor niniejszej książki[56]. Część zawartych tu efektów badań i tez była już opublikowana w artykułach w czasopismach[57].

Studia nad najnowszymi dziejami Południa muszą opierać się także na literaturze dotyczącej całej Ukrainy współczesnej, jej historii, tożsamości i miejsca w świecie. Historia najnowsza Ukrainy jest tematem syntez wielu autorów, m.in. Tadeusza Andrzeja Olszańskiego, Heorhija Kasjanowa, Jarosława Hrycaka, Serhija Jekelczyka i Serhija Płochija[58]. Jedną z najobszerniejszych jest monografia grupy autorów pod kierunkiem Hennadija Boriaka, związanych z Instytutem Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy[59]. Procesy tworzenia się nowoczesnego narodu ukraińskiego i współczesny kształt ukraińskiej tożsamości został wieloaspektowo naświetlony w monografii zbiorowej międzynarodowego zespołu autorów pod redakcją Andreasa Kappelera[60]. Polityka Ukrainy w obszarze pamięci jest przedmiotem monumentalnego opracowania Ołeksandra Hrycenki, bardzo szczegółowo analizującego działania Leonida Kuczmy, Wiktora Juszczenki i Wiktora Janukowycza[61]. Tematyką tą zajmowali się też Andrij Portnow, Heorhij Kasjanow, Ałła Kyrydon i Oxana Shevel, a w Polsce przede wszystkim Tomasz Stryjek[62]. Tak zwana kwestia języko-

---

[56] G. Skrukwa, *O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej*, Poznań 2016.

[57] Tenże, *Krym w niepodległej Ukrainie: ojczyzna Tatarów Krymskich i obiekt rosyjskich aspiracji*, w: *Ukraina: czas przemian po rewolucji godności*, red. A. Furier, Poznań 2017, s. 193-231; tenże, *Nomenklatura kontra modernizatorzy: konflikt o władzę w Odessie i obwodzie odeskim*, „Sensus Historiae" 2022, t. XLVIII(3), s. 61-76; tenże, *Conflicts over memory in the city of Odessa 1991-2013: between the multicultural, the Ukrainian and the Russian imperial narrative*, „Historia Slavorum Occidentis" 2024, R. 14, nr specjalny, s. 74-96.

[58] T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003; tenże, *Ćwierćwiecze niepodległej Ukrainy. Wymiary transformacji*, Warszawa 2017, Prace OSW nr 64; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999…*; tenże, *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*, przeł. K. Kotyńska, J. Majewska-Grabowska, Kraków 2023; H. Kas'janov, *Ukraïna…*; S. Yekelchyk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. J. Gilewicz, Kraków 2009; S. Plokhy, *Wrota Europy. Zrozumieć Ukrainę*, przeł. F. Skrzepa, Kraków 2022.

[59] H. Borjak i in., *25 rokiv nezależnosti: narysy istorii tvorennja nacii ta deržavy*, Kyïv 2016.

[60] *Ukraïna. Procesy naciotvorennja…*

[61] O. Hrycenko, *Prezydenty i pam`jat'. Polityka pam`jati prezydentiv Ukraïny (1994-2014): pidgruntja, poslannja, realizacija, rezul'taty*, Kyïv 2017.

[62] A. Portnov, *Istorii dlja domašnoho vžytku. Eseï pro pol'sko-rosijs'ko-ukraïns'kyj trykutnyk pam`jati*, Kyïv 2013; H. Kas'janov, *Past Continuous: istoryčna polityka 1980-ch – 2000-ch. Ukraïna ta susidy*, Kyïv 2018; A. Kyrydon, *The Politics of Memory in Independent Ukraine*, w: *Constructing Memory: Central and Eastern Europe in the New Geopolitical Reality*, red. H. Bazhenova, Lublin 2022, s. 129-162; O. Shevel, *Memories of the Past and the Visions of the Future: Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine*, w: *Twenty Years…*, s. 146-167; T. Stryjek,

wa, kluczowa dla relacji naród–państwo–język we współczesnej Ukrainie, jest przedmiotem obszernej zbiorowej monografii pod redakcją Michaela S. Fliera i Andrei Graziosiego[63]. Pisali o niej też m.in. Michael Moser, Ołena Ruda i wymieniany już T.A. Olszański[64]. Zjawiska oligarchii i klientyzmu w Ukrainie charakteryzowała m.in. Kerstin Zimmer, w polskiej analityce Sławomir Matuszak, a w kategoriach publicystycznych, ale bardzo wnikliwie, Zbigniew Parafianowicz i Michał Potocki[65]. Mniejszość rosyjska w Ukrainie i działalność sił prorosyjskich oraz rosyjskich jest przedmiotem publikacji m.in. Tomasza Białobłockiego, Marii Karmaziny, Switłany Sawojskiej, Jany Prymaczenko[66]. Na temat relacji ukraińsko-rosyjskich kluczową pozycją jest monografia Andrzeja Szeptyckiego analizująca wielowymiarowo i w wysoce skonceptualizowany sposób kwestie zależności Ukrainy od Rosji[67]. Historią relacji rosyjsko-ukraińskich zajmowali się także m.in. Roman Solchanyk i Andreas Kappeler[68]. Bardzo ważną pozycją są w tej materii publikacje Tarasa Kuzio – mimo pewnych mankamentów (jak np. określanie Partii Regionów jako lewicowej) są one fundamentalnymi, szczegółowymi dziełami na temat rosyjskiego rewanżyzmu wobec Ukrainy i kryzysu państwowości ukraińskiej pod rządami Partii

---

Jakiej przeszłości…; tenże, *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.

[63] *The Battle for Ukrainian. A Comparative Perspective*, red. M.S. Flier, A. Graziosi, Cambridge (Massachusetts) 2017.

[64] T.A. Olszański, *Problem językowy na Ukrainie. Próba nowego spojrzenia*, Warszawa 2012, Prace OSW nr 40; O. Ruda, *Movne pytannja jak ob`ėkt manipuljatyvnych stratehij u sučasnomu ukraïns'komu polityčnomu dyskursi*, Kyïv 2012, M. Moser, *Language Policy and the Discourse on Language in Ukraine under President Viktor Yanukovych* (*25 February 2010–28 October 2012*), Stuttgart 2013.

[65] K. Zimmer, *Klientelismus im neopatrimonialen Staat. Regionale Machtsicherung in der Ukraine*, „Osteuropa" 2005, jhrg. 55, heft 10, s. 59-73; S. Matuszak, *Demokracja oligarchiczna. Wpływ grup biznesowych na ukraińską politykę*, Warszawa 2012, Prace OSW nr 42; Z. Parafianowicz, M. Potocki, *Wilki żyją poza prawem. Jak Janukowycz przegrał Ukrainę*, Wołowiec 2015.

[66] T. Białobłocki, op. cit.; M. Karmazina, *Partijnyj vymir rosijs'koho nacionalizmu v Ukraïni*, „Polityčnyj Menedžment" 2006, nr 6, s. 29-44; S. Savojs'ka, *Movnopolityčni separatysts'ki tendencii u peredvyborčych prohramach i dijal'nosti polityčnych partij Ukraïny: retrospektyvnyj analiz*, „Naukovi zapysky Instytutu polityčnych i etnonacional'nych doslidžen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraïny" vyp. 50, 2010, s. 232-250; Ja. Prymačenko, *Istoryčna polityka RF ta ïï vlyv na terytoriï pivdenno-schidnoï Ukraïny ta AR Krym v konteksti «russkoho myra»*, „Rehional'na istorija Ukraïny" 2017, vyp. 11, s. 101-132.

[67] A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2015.

[68] R. Solchanyk, *Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition*, Lanham 2001; A. Kappeler, *Nerivni braty: ukraïnci ta rosijany vid seredn'oviččja do sučasnosti*, przeł. V. Kam`janec', Černivci 2018.

Regionów. Kuzio wnikliwie opisuje styk przemocy, korupcji i rosyjskiego nacjonalizmu względem Ukrainy oraz ideowe korzenie tego ostatniego. Poddaje też ostrej, ale zasadnej krytyce dyskurs niektórych autorów zachodnich zajmujących się Europą Wschodnią, zbyt rosyjskocentryczny lub nadmiernie „rozumiejący Rosję", tj. usprawiedliwiający rosyjski imperializm[69]. Rosyjski imperializm, rewanżyzm, misjonizm i agresywna geopolityka są przedmiotem badań wielu autorów. Z głównych nowszych prac należy wymienić publikacje Bobo Lo, Iwana Torbakowa, Marlene Laruelle, Aliakseia Kazharskiego, Serhija Płochija i Françoise Thom, nie zapominając o starszych, ale mających fundamentalne znaczenie dziełach Romana Szporluka i Włodzimierza Marciniaka[70].

* * *

W tekście głównym niniejszej książki zastosowano transkrypcję alfabetu ukraińskiego i rosyjskiego, a w przypisach i bibliografii tak zwaną tradycyjną transliterację naukową. Sposób transliterowania alfabetu cyrylickiego w dzisiejszym polskim piśmiennictwie naukowym nie jest jednolity. Część autorów i wydawców pozostawia alfabet cyrylicki. Część stosuje także w przypisach i bibliografii zwykłą transkrypcję. Część używa transliteracji Wydawnictwa PWN – mankamentem tej ostatniej jest jednak zacieranie graficznej i fonetycznej różnicy między językiem ukraińskim i rosyjskim, a wręcz podporządkowanie ukraińskiego rosyjskiemu. Tradycyjna transliteracja naukowa wydaje się tu mieć najmniej wad, choć też nie jest ich pozbawiona. Zasady transliteracji przedstawiono w załączniku.

---

[69] T. Kuzio, *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism*, Santa Barbara 2015; tenże, *Putin's War Against Ukraine. Revolution, Nationalism and Crime*, [North Charleston] 2017; tenże, *Crisis in Russian Studies? Nationalism* (*Imperialism*), *Racism and War*, Bristol 2020,

[70] B. Lo, *Russia and the New World Disorder*, London 2015; I. Torbakov, *After Empire. Nationalist Legitimation and Symbolic Politics in Russia and Eurasia in the Twentieth and Twenty-First Century*, Stuttgart 2018; M. Laruelle, *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines and Political Battlefield*, Abingdon – New York 2019; A. Kazharski, *Eurasian Integration and the Russian World. Regionalism as an Identitary Enterprise*, Budapest – New York 2019; S. Plokhy, *Kwestia rosyjska. Jak budowano naród i imperium*, przeł. Ł. Witczak, Kraków 2019; F. Thom, *Zrozumieć putinizm: obsesja potęgi*, przeł. Z. Litwinowicz-Krutnik, Warszawa 2023; R. Szporluk, *Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów*, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, Kraków 2003; W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.

Nazwy geograficzne współczesne są stosowane według polskich standardów zawartych w publikacjach Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej[71]. Tam, gdzie nie ma lub nie było oficjalnej polskiej wersji (np. dla miasta Illiciwśk lub subregionu Prydunawja/Podunawja), zastosowano wersję zgodną z duchem języka polskiego. Toponimy są stosowane w takiej wersji, jaka obowiązywała w latach 1990-2013, a więc Iljiczewsk, Ciurupińsk, Dniepropietrowsk itp. Przyjęto za dyskursem ukraińskim praktykę używania terminów *gubernator* i *mer* w znaczeniu: szef władz wykonawczych obwodu i szef władz wykonawczych miasta. Stopnie wojskowe przełożono na polskie odpowiedniki. Imiona i nazwiska osób będących obywatelami Ukrainy po 1991 r. podano w wersji językowej zgodnej z ukraińskim ustawodawstwem – to znaczy w wersji ukraińskiej, z wyjątkiem osób aktywnych w życiu publicznym Autonomicznej Republiki Krym, które podano w wersji rosyjskiej, gdyż taka tam też miała status urzędowy – nie ma to oczywiście na celu sugerowania, że Krym nie był integralną częścią Ukrainy, ale jest podyktowane intencją oddania rzeczywistości językowej. Przekłady w tekście są dokonane przez autora, jeśli nie zaznaczono inaczej. Daty dostępu do publikacji internetowych podawane są w przypisach w nawiasach kwadratowych.

Autor wyraża podziękowania osobom i instytucjom, bez życzliwości i wsparcia których monografia ta by nie powstała: władzom Wydziału Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z Dziekanami prof. dr. hab. Józefem Doboszem i prof. dr. hab. Przemysławem Matusikiem na czele, oraz dyrektorowi dawnego Instytutu Wschodniego UAM do 2020 r. prof. dr. hab. Krzysztofowi Pietkiewiczowi. Niniejsza książka jest pomyślana jako kolejny element programu badań nad przemianami tożsamości narodowych i regionalnych w Europie Wschodniej, rozpoczętego w Instytucie Wschodnim i kontynuowanego po zmianach strukturalnych w Zakładzie Historii Europy Wschodniej[72].

---

[71] *Nazewnictwo geograficzne świata*, zeszyt 6: *Białoruś, Rosja, Ukraina*, Warszawa 2005. W dniu 11 maja 2022 r. Komisja zaleciła stosowanie nazwy Odessa, a nie Odesa, uznając, że ta pierwsza ma ustabilizowaną pozycję w języku polskim, a zbieżność polskiej nazwy z rosyjską nie wynika z zapożyczenia formy, tylko z paralelnego rozwoju języków, jest bowiem polonizacją greckiego Odessos, a język polski zachowuje podwójne „s" w podobnych nazwach pochodzenia greckiego (por. historyczne Edessa). Używanie w niniejszej pracy nazwy Odessa nie oznacza więc jakiejkolwiek afirmacji przynależności tego miasta do rosyjskiej przestrzeni politycznej i kulturowej.

[72] Zob. G. Skrukwa, *Naród, region, tożsamość: z teorii i praktyki wschodoznawczych badań historycznych w zespole prof. Krzysztofa Pietkiewicza*, w: *Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi*, red. G. Błaszczyk, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa, Poznań 2020, s. 391-401.

Głębokie podziękowania kieruję do naukowców z Wydziału Historii Odeskiego Uniwersytetu Narodowego im. Miecznikowa w Odessie: profesor Ołeny Baczyńskiej, profesora Tarasa Honczaruka i docenta Ołeksandra Muzyczko, którzy zechcieli poświęcić mi czas i odbyć ze mną inspirujące rozmowy podczas moich pobytów w Odessie. Wyrazy wdzięczności przekazuję również pracownikom Odeskiej Biblioteki Naukowej za nieocenioną pomoc i życzliwą atmosferę pracy podczas kwerend. Ogromne podziękowania należą się także dr. Romanowi Kabaczijowi – chersończykowi, historykowi i medioznawcy (dawniej: Instytut Masowej Informacji, dziś: Narodowe Muzeum Historii Ukrainy w II Wojnie Światowej), który zechciał przejrzeć niektóre partie tej książki i udzielić mi cennych sugestii. Cenne spostrzeżenia na temat struktury współczesnych rosyjskich idei mocarstwowych i polityki imperialnej zawdzięczam rozmowom z dr. Mateuszem Chudziakiem.

Szczególna wdzięczność należy się recenzentom książki – prof. dr. hab. Janowi Jackowi Bruskiemu i prof. dr. hab. Tomaszowi Stryjkowi. Ich wnikliwe, głęboko merytoryczne recenzje ogromnie mnie zainspirowały i przyczyniły się do nadania tekstowi ostatecznego kształtu.

Podziękowania składam także Radzie Wydawniczej Wydawnictwa Wydziału Historii UAM, pełnomocnik Dziekana ds. Wydawnictwa prof. dr hab. Danucie Konieczce-Śliwińskiej oraz redaktorkom i redaktorom p. Irynie Skrebets, p. Wojciechowi Nowakowskiemu i p. Hannie Kossak-Nowocień.

Na koniec serdecznie dziękuję mojej Żonie Marcie Studennej-Skrukwie, która nieustannie wspierała mnie podczas pracy nad tą książką, dodawała mi sił i motywacji.

Prace nad tą monografią finalizowane były w trudnych czasach, gdy Ukraina i jej region Południe doświadczają wrogiej okupacji i agresywnej wojny. Autor ma nadzieję, że choćby w skromnym zakresie książka będzie wkładem w humanistyczną misję nauki.

Poznań, luty 2025